

ISSN 0350–185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

књ. LXXII, св. 1–2

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџан-Премк, др Рајна Драгићевић,
др Најда Иванова, др Александар Лома, др Алина Ј. Маслова,
др Софија Милорадовић, др Мирослав Николић, др Слободан Павловић,
др Предраг Пипер, др Слободан Реметић, др Живојин Сјанојчић,
др Срејто Танасић, др Зузана Тојолињска, др Анајолиј Турилов,
др Викџор Фридман*

Главни уредник

Предраг Пипер

БЕОГРАД

2016

ISSN 0350-185x, LXXII, св. 1–2 (2016)

UDK: 811.163.41'373.6

COBISS.SR-ID: 224841996

DOI: 10.2298/JFI1602065V

Примљено: 18. јануара 2016.

Прихваћено: 28. јануара 2015.

Оригинални научни рад

ЈАСНА Б. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ*

Институт за српски језик САНУ

РЕЧЦА ЗАР – ПРЕКО СИНТАКСЕ И СЕМАНТИКЕ ДО ЕТИМОЛОГИЈЕ**

(Зар ти то мислиш? ↔ Ти то мислиш зар?)

У раду се након прегледа третмана који речца *зар/zâp/zâr* има у гра-
матикама и описним речницима српског језика (као и суседних балкан-
ских јужнословенских), разматра њена етимологија: одбацује се Скоко-
во идиоглотско тумачење у корист Решетаровог виђења да *зар*, као и ста-
рије *за(ј)ер*, потиче од тур. *zahir* adv. ‘очито, свакако’, ‘изгледа, можда’.
На грађи из речника (укључујући пар дијалекатских) и из дела писца
XIX–XX века, реконструише се пут семантичко-синтактичког развоја
речце у модалној функцији и значењу ‘ваљда, можда’ преко прелазних
значења (условљених варирањем позиције речце у реченици и интона-
цијом), до данас преовлађујућег упитно-узвичног, са призвучком чуђења,
на почетку реченице. На крају се дозвољава могућност да је у питању хи-
бридна реч настала наслојавањем турцизма на домаћу упитну речцу *зар*
који се може довести у везу са пољ. заст. *zaż* < псл. **za-že*.

Кључне речи: српски језик, етимологија, позајмљеница, турцизам,
семантика, синтакса, упитна речца, модалност, *зар*.

0. Проблем са упитном речцом *зар* указао се, ненадано, прили-
ком рада на приручном етимолошком речнику српског језика. Иако

* jasna.vlajic@isj.sanu.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта „Етимолошка истраживања српског језика
и израда *Етимолошког речника српског језика*“ (бр. 178007), који у целини
финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике
Србије. У сажетој верзији прочитан је као реферат на међународном скупу *45.*
научни сасијанак славистиа у Вукове дане, одржаном на Филолошком факултету
у Београду, 17–20. септембра 2015, али се обимом није уклопио у стриктне
пропозиције уредништва зборника радова.

се очекивало да то буде једна од ретких рутински обрађених одредница, испоставило се да ова тема захтева додатно истраживање. Описни речници српског језика, самим тим што не наводе њен страни предложак, имплицитно се слажу да је у питању реч домаћег порекла. Скоков етимолошки речник такође је тумачи као идиоглотску творбу, али тек узгред и неуверљиво. Међутим, речца *зар* нема јасне словенске паралеле. Давно предложени турски етимон занемариван је или оспораван. Стога је цео „случај“ захтевао преиспитивање, сликовито представљено кроз два питања постављена у поднаслову.

0.1. Дилема око (не)једнакости та два питања данас заправо не постоји, пошто оно друго савременим говорницима српског језика уопште не звучи исправно – осим ако му се на крају дода речца *не*, нпр. *Ти ђо (не) мислиш, зар не?*. Али онда нема семантичке једнакости између два постављена питања: док прво, у једном умерено експресивном тону, изражава изненађење, чуђење, згражавање, неприхватање и сл., другим се тражи, и очекује, потврда изнете претпоставке, афирмативне или негативне.

0.2. Дилема око питања из подналова није постојала ни пре век и по до два, јер се тада између две наведене реченице могао ставити знак једнакости. Таква је ситуација потрајала све до почетка (бар до 30-их година) XX века, када већ долази до озбиљног колебања – о чему судимо по томе што је др Радомир Алексић дошао у прилику да изнесе стручно мишљење да речца *зар* има исту функцију и значење на почетку упитне реченице и на њеном крају, када чак може бити и изостављена: „*Не видиш ли зар?* је појачано питање са нијансом чуђења (проред Ј.В.-П.), које увек уноси *зар*; иначе је потпуно правилно: *Не видиш ли?* или *Зар не видиш?*“¹ (за још примера упоредне, таутолошке употребе *ли* и *зар*, в. § 4.4.2.; за *зар* на крају реченице, нарочито код Нушића, в. § 4.4.1.1.).

1. Савремене граматике српског језика, будући нормативног карактера, не сагледавају речцу *зар* у целини, већ само у њеној стандардној упитној функцији.

1.1. Тако најновије ПИПЕР/КЛАЈН (2014: 215 § 472, у одељку о речцама): „Упитна речца *зар* изражава чуђење (*Зар је већ ђодне?*),

¹ Овако у одговору на, иначе ненаведено, питање читаоца В. А., у рубрици „Наша пошта“, часописа *Наш језик*, година II, свеска 4, Београд 1933, стр. 125, као одговор бр. 7. Да је колебање још увек у току, нпр. у говору Босанских Ера, потврдио нам је проф. Слободан Реметић, који варијанте из наслова нашег рада осећа као синониме „са можда мало више чуђења у другом случају“.

служи за питања на која се очекује одричан одговор (*Зар желиш да насīрадаш?*) односно потврдан одговор ако је питање у одричном облику (*Зар није леїа?*)⁴. Даље (420 § 1213, у класификацији упитних реченица по степену информативности): „... говорно лице очекује или је очекивало нешто друго од онога што значи предикат у упитној реченици с речцом *зар*, нпр. *Зар одлазиш?* (= *Мислио сам да осīајеш*), *Зар не сīаваш?* (= *Мислио сам да сīаваш*) и сл.“. Такође (423 § 1226, поводом наводећих питања): *Видели сīе их, зар не?*; *Видели сīе их, зар нисīе?*; *Зар их нисīе видели?*; *Зар сīе их видели?* тј. очекујем да кажете да их нисте видели.“ И најзад (215 § 1235, поводом поделе упитних реченица према присуству или одсуству негације) указује се да негација у упитној реченици може бити и имплицитна, као у реченицама са речцом *зар*: *Зар га њознајеш?*, а ако је предикат у реченици са речцом *зар* у негацији, подразумевана претпоставка није негативна, него афирмативна: *Зар га не њознајеш?*

1.2. Претходно је СТЕВАНОВИЋ (1986: 15–16, поводом упитних реченица) истакао само нијансу дивљења, чуђења или изненађења у упитним реченицама које почињу са *зар*,² а на примере са негацијом није се ни осврнуо.

2. Речници српског односно српско-хрватског језика (имамо у виду највеће и најзначајније, од Вуковог до РЈА, РСА, РМС, Московљевићевог, РСЈ) својом богатом грађом³ пружају пунију али још увек не сасвим јасну слику: већ скоро двеста година, од првог издања Вуковог *Српског рјечника*, обавештавају нас о две различите синтактичко-семантичке употребе речце *зар*: једна је упитно-узвична, на почетку реченице (коју, осим РМС, сви доносе на првом месту) а друга је модална, на неодређеним позицијама у реченици (мада најчешће централној), која се различито дефинише. Притом ову речцу третирају као енклитику која, уколико јесте наглашена, може

² Илустровано примерима из добрих писаца (нпр. Л. Лазаревића, И. Андрића, М. Селимовића, В. Петровића, М. Лалића).

³ Овде ће број примера из РЈА и РСА бити ограничен на по један-два, са скраћеницама разрешеним до нивоа имена писца – за детаље треба погледати у извор. Приликом нужне квантитативне тријаже примера углавном смо изостављали оне из западних католичких писаца штокаваца, али ради сагледавања ареала и хронологије треба указати на њихово постојање и скренути пажњу на чињеницу да бројне потврде код славонских писаца с краја XVIII века (А. Канижлића-Пожежанина, Ђ. Рапића-Градишчанина, Б. Леаковића, М. А. Рељковића) долазе само у упитном значењу, осим у архаичном облику *за(ј)ер* где се јављају оба значења (в. § 2.4.1.).

носити краткосилазни или дугосилазни акценат (РСА управо тако, у РСЈ само неакцентовани облик, код Московљевића само краткосилазни, у РМС и РЈА само дугосилазни). И најзад, у Скоковом етимолошком речнику речца *зар* није адекватно протумачена (в. § 3.4.), а и дијалекатски речници је ретко бележе (в. § 2.7. нн.).

2.1. Вуков *Српски рјечник*, још у првом издању (1818), доноси оба значења илустрована јасним примерима: *зър* 1) eine Partikel, um zu fragen: etwa, nonne? an?, num? ne? *зар* ти не знаш? *зар* ће и он доћи? *зар* има?; 2) etwa, vielleicht, ni falor, ut puto: доћи ће *зар* и он? има *зар*? Дакле, реченице *Зар* има? и *Има зар?*, иако обе са упитником, Вуку нису исто значиле.

2.2. МОСКОВЉЕВИЋ (1966: 210): *зър* речца 1. упитна, када се обично очекује потврдан одговор: *Зар га ти не њознајеш?* 2. модална = ваљда, можда: *Она ће зар њо знаји?* Прво значење није тачно дефинисано⁴; код другог је пример добар, са типичном централном позицијом модалног *зар* у реченици.

2.3. РСА (6/1969: 326–327): прецизно дефинише две нијансе првог значења, са доста примера (овде их наводимо рестриктивно, в. нап. 3): *зар* (кад је наглашено: *зър* и *зър*) речца **1.** у њијањима или узвичним реченицама које имају облик њијања **а.**) за њијање њејрихвањљивосји или њејравданосји нечега, у њеверици, сумњи, чуђењу. Жена: „Зар ти је напало на очи, те не видиш да то није кошено, него стрижено!“ (НПр Вук);⁵ **б.** заједно са негацијом, кад се изосјанак нечега њрима као њејио њеочекивано, њеобично, мање њјравдано и сл. – Ви се, наравно ... мислите ... запопити, зар не? (Сремац); **2.** кад се исказу њридаје каракњер њеизвесносји, њињњјичносји: ваљда, биће. Што год не разумете, питајте, па ће се зар наћи, ко ће вас као што треба обавестити (Шапчанин); Ђаво се нађе и по раскршћима, око гробаља ... нешто му зар мило око такије’ мјеста (Б. Ђопић).

2.4. РЈА (22/1975: 336–337): *зър* adv. **а**) *упитна чњстича, која уводи питање, којим се питач зачњдије њоње о чњм говори. Од почетка XVIII в. ... Зар је исповед* *sentencija* *наше смрти?* (Рајић), *Jovane, brate rođeni, zar nema one milosti, što* *но је била код мајке?* (Nar. pjes. Vuk), *Па*

⁴ Очекивани одговор је потврдан зато што наведени пример садржи негиран предикат – иначе би било обрнуто (в. последње примере у § 1.1.).

⁵ Овде се не третирају посебно примери ређе, елиптичне, употребе (више у узвичном него упитном тону): Зар изјести читава њиву куруза, па не засладити с палиграпом ..., е то би било Богу плакати! (П. Кочић), Зар двоје деце покопао и Ранју три дана и три ноћи тражио по мутној Морави ... па ће сад за јунетом шмрковати (Д. Радић) (исти и у РМС). За сличне случајеве уп. § 4.5.3.

zar umiješ читати i pisati? – upita ga onaj gospodin. (Nar. prip. Vrčević); **b)** zar *isto što* možda, po svoj prilici, ako se ne varam, čini mi se. Zar je tako izvolila sudbina... (Obradović),⁶ Juče mu se nešto priviđalo, zar vidio svoju smrt nenadnu, đe će njega skoro nadvladati (Nar. pjes. Petr.),⁷ Pred kućom netko stoji pa nas soči, utrka u kuću zar kazati domaćinu (Kola u banjalučkom kotaru u Bosni, ZNŽ 13, 143). Иако су бројни примери сврстани у свега два значења, за поједине је јасно да нису исправно распоређени (в. нап. 6, 7).

2.4.1. RJA (21/1974: 943–944) једини доноси варијанту *zajer adv.* i *conj.* [што је нормализован облик фреквентнијег *zaer*, једном и *zaher*], у XVIII vijeku⁸... **a)** *zajer isto što upitno zar*. Te *zaer* ne imam se strašiti, da vas mlogo taki(h) ima? (Lastrić). Ivane, što činiš? *Zaer* se ne osićaš da je Isus meštar, a ti si učenik? (Lastrić). Ono (*proviđenje božje*) nastoji (*h*)raniti ptičice leteće po zraku ..., pak će, *zaer* ostaviti siromake? Neće, ne! (Lastrić) [као да значи ‘неће ваљда’]. Danas ne moreš, a *zaer* češ moći sutra? (Lastrić) [овде само упитно ‘да ли’]. Ah, što si došao k meni, slugo božija, za pokazati *zaer grihe* moje? (Lastrić). Jeda mu *zaer* samo s vremenitim valjade zadovoljnu biti? (Pavić). *Zaer* je krađa velik grih? jezgra 100. *Zajer* to mu nije dosta, što rob njezin žderuč posta? (Došen); **b)** *izvan upitnih rečenica zajer isto što*, po svoj prilici, možda, valjda *i sl.* Vlasi, rkaći reku main, *zaer*, a to je turski (Margitić). Koji dok zdrav bi(j)aše ni(j) živio brez pokore; sasvim tizim *zaer* (*štamp. zaher*) (sic!, нагласила J.B.-П.) budući bogu drag, otje ga sasvim iskušati (Lastrić). Vidila bi *zajer* prije (*srića*) da vladanje za te nije, kad te holost zarobila (Došen). Krivo joj je (*t.j. sotoni*) da se *zajer* čini što je ono u dubini. (Došen).

2.4.2. RJA (21/1973–1974: 671 s.v. *za er* (*zaer*) *isto što zar*: num; *možda, valjda*. Našao u niki(h) knjižnica(h) da se mogu dva virovanja reći u Gosp. krunici, *zaer* (*t.j. možda*) jedno najpre (*najprije*), a

⁶ Овај пример је био смештен под **a)**. Да ту није посреди упитно него модално значење, види се из ширег контекста, уп. § 4.1.3.

⁷ И овај пример је био сврстан под упитно значење. За још потврда измештених одавде в. § 4.1.1., § 4.2.

⁸ Све потврде су из дела писца пореклом Славонаца (в. нап. 3) и из тзв. Босне Сребрене: Ф. Ластрића, Е. Павића, В. Дошена и С. Маргитића (управо његов је најстарији помен са етимолошком напоменом и податком да реч користе „Власи ркаћи“ [тј. православци], из дела *Изјовед карсџианска... њо фра Сџијану Иаичанину од Марковац алиџи Маргџиџићу* штампан ћирилицом у Млечима 1704). Овде преносимо све примере, без тријаже (в. нап. 3), јер су битна илустрација првих помена прелазних облика.

drugo na svrsi. Lastrić. Te zaer ne imam se strašit, da vas mlogo taki(h) ima ...? Lastrić. Zajer su ta nedokučena čudesa ono rastajanje Crvenoga mora? ... Zajer da se mi njima čudimo? Ne zaisto. Pavić.

2.5. РСЈ (2007: 412) **зар** речца **1.а.** у *уїиїно-узвичним реченицама, за исїиїцање неверице, сумње, чуђења*: – Зар си већ стигао? Зар тебе да одбију?! **б.** *заједно са негацијом*. – Доћи ћеш, зар не? **2.** *кад се исказује сумња, хиїоїеїиїчностї: ваљда, биће*: Вратио се кући, пожелео се зар деце.

2.6. РСМ (2/1967: 202) једини међу овде цитираним речницима доноси обрнут редослед два значења (уп. и дијалекатски, Ускоци § 2.7.2.): **зър¹** **1.** *речца за сумњу: ваљда, можда*: – Неко се зар сјетио прољећа и дјетињства (Б. Топић); **2.** *узвично-уїиїна речца (у формалним иїиїањима која изражавају неверицу, чуђење или одбијање, иїорицање)*: Служити се крадом, заседом и мраком – зар се тако ради са таквим јунаком (Змај); **3.** *доїусни везник: кад сам (могао), куд*: – Зар двоје деце покопао, те ћу сад за јунетом шмрковати (Д. Радић). Ово последње, дотле нерегистровано, није посебно значење већ само варијанта претходног.⁹

2.7. Дијалекатски речници – осим њих два (в. даље) – због још увек живе праксе да буду диференцијални у односу на Вука, нису од користи: чак двадесетак најобимнијих речника немају одреднице са речцом *зар*.¹⁰

2.7.1. Речник говора Косова и Метохије другачије него иначе сегментира значења: **зър** и **зър**: **1.** долази на почетак упитних реченица: *Зър* је дошào?, *Зър* је отишào?; **2.** изражава сумњу, можда: Па ми се размїне *зър*.¹¹ – **Зър** ако је дошào. – **Зър** ће и он да идє? (Елезовић 1: 198). Дакле, овде у првом значењу имамо обично питање, где је *зар* = *ли*, односно: *Зър* је дошào? = ‘Је ли дошао?’, *Зър* је отишào? = ‘Је ли отишао?’. У другом је обједињена модална употреба (у прва два примера) са упитно-узвичном која изражава чуђење и сл., што одсликава последњи пример. Остаје тајна откуд разлика

⁹ Посреди је елиптични израз са упитном речцом у иницијалном положају, као „Зар [ја који сам /он који је] урадио то и то...“ (в. § 4.5.3. за више таквих примера код Нушића, и нап. 5 за примере из РСА).

¹⁰ Из области Васојевића, Војводине, Врања, Дубровника, Загарача, Јабланице, Качера, Куча, Лесковца, Нишке Каменице, Тимока, Пиве, Поткозарја, Прошћења, Спича, Ужица, Црне Траве итд. Једино у речницима из Пирота, и само у последњем тимочком Ј. Динића (Монографије 4), Београд : ИСЈ САНУ 2008, налази се *зар* као упитна речца, очито као локални бугаризам.

¹¹ Уп. други пример у одредници *размїнуї се* ‘разићи се, проћи се, заменити’: – Зър ако сте се размїнули нєгде (ibid. 2: 163).

у нагласку код два различита значења, и питање откуд дугосилазни нагласак на почетку реченице,¹² где би се очекивала ненаглашеност – бар у упитној употреби.

2.7.2. И речник Ускока се разликује од стандардних: **зър 1.** прил. ‘можда, вероватно, ваљда’. –А. Није дошо. Б. Зър зато што га боли нога. – Локну пас ис [= из] корита и не шће више, зър му врело. – Он је, зър, заноћио у Сировцу. – Урадићу и ја зър нешто. – Они зър немају кљусета. **2.а.** Упитна речца с нијансом чуђења. – Зър си га довео? – Није зър? – Зър они немају кљусета? **2.б.** ‘заиста, уистину’. Зър није донио љеб?! (Станић 1: 246). Ово последње значење други речници не бележе (оно одговара турском ‘без сумње, свакако’, в. § 3.3.1., уп. и бугарско 1. у РБЈ, маркирано као „простонародно“, § 3.2.1.).

3. Већ је поменуто да речца *зар* нема јасне паралеле у осталим словенским језицима, али треба додати да изузетак чини македонски, а тек делимично и бугарски – што би у принципу говорило за балканизам.¹³ (Друго је питање историјских и дијалекатских потврда, пољске и руске, в. § 5.1.). С обзиром на проблематичност Скоковог идиоглотског тумачења ове речи (в. § 3.4.), као и на чињеницу да је не садрже ни речници страних речи (нпр. Клајна и Шипке) нити речници позајмленица у српском језику (не само Шкаљићев речник турцизама, него ни они посвећени германизмима, романизмима, хунгаризмима и сл.), треба да се упореде, једини познати, подаци из суседних балканских словенских језика.

3.1. Македонски књижевни језик има облике који се и фонетски и семантички поклапају са српским: (РМЈ 1: 227) *зар* речца **1.** (упитно) *Зар и ѿој е дојден?*; *Зар не им беше досѿа?*; **2.** (модално) ‘ваљда, можда’: *Зар не е дојден човекоѿ.* Немамо основа да судимо да ли се овде ради о позајмленици или не.

3.2. Бугарски речници (узели смо у обзир описни РБЕ, речник архаизама РРОД и речник Герова, те етимолошки БЕР) облик *зар* региструју само као застарео и дијалекатски (§ 3.2.2.1, 3.2.3.1.) односно колоквијалан (*заре*), док као семантички еквивалент српској

¹² Само краткосилазни (и само у упитној речци са нијансом чуђења и сл.) данас у северној Метохији бележи Букумирић (2012: 177).

¹³ Формално се не може тако третирати, јер би реч требало да буде заступљена у три језика који припадају барем двома језичким породицама, а овде су све потврде из словенских језика: албански нема одговарајућу реч, а блискозначно и чак сазвучно рум. *dar* прил. заст. ‘да, према томе, значи; сигурно, разуме се’, није развило упитно значење (а и само је без јасне етимологије, в. CIORANESCU 276).

речци доносе књижевно *зер* (§ 3.2.1.), у дијалектима још са проширењима *-е*, *-и*, *-ја*, *-ем*, које има и значење каузативног везника (§ 3.2.2.2., 3.2.3.2.).

3.2.1. РБЈ нема *зар*, већ само (РБЈ 5: 906–907): *зер* честица **1.** простонародно, за појачавање сагласности, ‘подразумева се и сл.’; **2.** у питањима, за изражавање изненађења, чуђења, неверице, ‘зар’. (– Зер обичаш таква нешто?, – Зер, заради мене?, – Зер всичко това ще прочетеш?); **3.** за изражавање противљења, неодобравања, често са призвукот ироније (– Млад е още, вика. – Е, млад съм, зер, – рече засрамено Станчо).

3.2.2.1. РРОД 151: *зар* везн. дијал. (од перс.-тур. *zira*) ‘зар’? *Че какъв празник е днес? – Как, зар ти не знаеш, днес е Протасов ден!*¹⁴ РРОД 159: *зѐрѐ(м)* везн. заст. (од перс.-тур. *zira*) ‘јер, пошто, будући да, зато што’ (са више недвосмислених примера).

3.2.2.2. ГЕРОВ (2: 152) такође прави семантичку дистинкцију између (каузативног) везника *зере* (неакцентовани облик тумачи се домаћим синонимима *зира*, *зачтото*, *че* и рус. *потому́ что*) и (упитне) речце *зѐрѝ* (овако акцентован облик тумачи се домаћим еквивалентима *лема*, *та* и рус. *разве*). Обе су речи означене као турцизми, без навођења конкретног предлошка. Друга је илустрована примерима *Зѐрѝ ты не знаеш?* и *Така зѐрѝ?* за које се дају два тумачења: а) *Тако је* и б) *У спрдњи: Није тако*.

3.2.3.1. БЕР 1: 606: *зар*³ ‘да, тако; зар’ (Смољан). – В. *зер*.

3.2.3.2. БЕР 1: 636: *зер*, *зере* разг., дијал. ‘како да не, зар’, *зарѝ* разг., *зѐрѝ* дијал. ‘јер, пошто’, *зѐри* (Дебар), *зѐрем* ‘јер, пошто; изгледа, чини ми се’ (Кукуш). – Преко тур. *zira* од перс. *zira*.¹⁵

3.3. Турски предлошак који се наводи у буг. речницима, иначе каузативни везник персијског порекла, *zira* ‘јер, пошто, будући да, зато што’,¹⁶ осим фонетске неподударности, ни значењем никако не одговара српском *зар* (вероватно ни буг. *зар* или *зер*) те тај етимон можемо занемарити. Међутим, за наше модално значење постоји

¹⁴ Овај и још пар примера из превода књиге о бугарској царици Рајни, Елене Мутеве, из 1852.

¹⁵ Не улазећи у разлоге да се *зар* без коментарисања разлике у вокализму упуту на не увек истозначно *зер*, скрећемо пажњу да барем два облика, управо једини убицирани, потичу из македонског језика. На бугарским дијалектолозима је да просуде потенцијално објашњење код Скока („Glede stezanja *a(j)e* > *e* kao u *zajęc* > *zec*, упрор. i буг. *zer(é)* ‘wohl, doch’“, 1: 702a), пошто је стандардно буг. *зѐк* ‘зец’.

¹⁶ Дефиниција из YТSS 1488, тако и REDHOUSE: *zira* (P) ‘because, inasmuch as; by reason of, since’.

семантички адекватна турска реч са вокализмом *-a-*, иначе арабизам, *zahir*.

3.3.1. Најновији турско-српски речник (YTSS 1487) – поред придева ‘јасан, очевидан’ и именице ‘спољашњи изглед, спољашњост’ – доноси прилошко *zahir* **1.** нар. ‘без сумње, свакако’; **2.** ‘изгледа, чини ми се’: *Ben yanlış uarıyorumuşum zahir* – ‘Изгледа да сам погрешно урадио’. Оба значења у прилошкој функцији одговарају потврдама у бугарском и српском језику: за прво, уп. 1. значење у РБЈ (§ 3.2.1.) и 2.б. у Ускоцима (§ 2.7.2.), а за друго, уп. 3. значење у РБЈ (§ 3.2.1.) и све потврде у § 4.1.

3.3.2. Исто и у другим турским речницима, нпр. REDHOUSE: *zahir*¹ ‘apparently, clearly, evidently’ (< *zahir*² ‘outward, external; apparent, plain, self-evident’). За наше разматрање битна је и чињеница да је значење тур. *zahir* у директној вези са његовом позицијом у реченици: у иницијалном положају долази ‘очито, свакако’ (које се квалификује као народско тј. дијалекатско, регионално), а у финалном ‘можда, ваљда изгледа’.¹⁷ Поврх свега, прилошко *zahir* се у савременом турском губи, тако да га референтни описни речник Турске академије наука, почев од издања из 2005, више не региструје.¹⁸

3.4. Скок речци *zar* није посветио посебну одредницу¹⁹ већ је тумачи s.v. анафоричке демонстративне и релативне заменице *i, ja, je* (1: 702a s.v. *i*³), чијим је везивањем за деиксу **-že > -r(e)* настао узрочни везник *jep*, који се пак, по Скоку, „analogijski prema *zašto* = *zakaj* [veže] s prijedlogom *za* u *zaer* (Lastrić, Margitić, Pavić), *zajer* (Došen) > *zâr* (Vuk), *zâr* pored *zâr* (Kosmet). ... Oblik *zar*, koji se upotrebljava u istočnom hrv.-srp., tumačio se (Rešetar) iz tur. *zahir* ‘scheinbar, einscheinend’, a *i* iz *zîrâ* ‘jer’²⁰; *zaer* koje se ne može dijeliti govoru protiv takvog izvođenja“. Скок је очито имао увид у грађу РЈА – мада пренебрегава пример где је *zaer* реконструисано према штампаном *захер* (в. § 2.4.1.). Иако нема сумње да не треба раздвајати „источно“ *zar* и „западно“ *za(j)ep*²¹ (није то чинио ни Решетар!)

¹⁷ Без улажења у семантичку типологију, јасно је да овде иза два значења стоје различити аспекти једног истог доживљаја онога што се споља види: нешто ‘свакако’ јесте или, са резервом ‘ваљда, можда’ јесте.

¹⁸ За ове податке захвални смо колегиници др Марији Ђинђић из Института за српски језик САНУ.

¹⁹ Мада садржи две друге посвећене хомонимним именицама тур. порекла: *zâp*¹ ‘коцка, жреб; срећа’ и *zâp*² ‘завеса, застор’ (Скок 3: 644).

²⁰ Решетар овај други етимон није предлагао.

²¹ Тако схватамо „*zaer* koje se ne može dijeliti“, као калк према нем. *nicht zu trennen*.

остаје нејасно како је Скок у потоњим облицима, које сматра полазиштем за контракцију, видео само аргумент против турског предлошка а није препознао, макар потенцијални, одраз турске речи.

3.4.1. Идеја о аналогiji са *zaiššio* делује као ad hoc решење (нетипично за Скока). Претпоставка о предлогу *za* као првом творбеном елементу указује на превид или игнорисање не само Маретићеве студије која полази од псл. партикуле **za* (в. § 5.1.), већ и прегледа у који ју је Решетар (1905: 609) укључио²² пре него што је решење препознао у турцизму (в. § 3.5.).

3.4.2. А управо Решетарово (ibid.) извођење од тур. *zahir* преузето је не само у RJA (22/1975: 336–337: „*zâr adv. od turskoga zahir u značenju: jatačno, po svoj prilici, kako se čini*“²³) него и у специјализовани речник словенских граматичких речи, в. ESSJ 2: 750–752²³ (уп. и осврт на овај проблем у ESJS 168 s.v. *eza*).

3.5. Дакле, с обзиром на неуверљивост Скокове идиоглотске етимологије с једне стране, а са друге на чињеницу да је турски етимон који је он одбацио прихваћен у релевантној литератури (в. § 3.4.2.), дужни смо да још једном размотримо Решетаров предлог. А он није изнет узгред²⁴ већ након осврта на историјат дотадашњег проучавања ове теме, почев од Миклошићевог (у етимолошком речнику и у упоредној граматици словенских језика) довођења ове искључиво с.-х. речи у везу са северозападнословенском упитном речцом *za* која би, по њему, могла бити проширена са *-r* (као у *jer*), те би се *zar* изводило од **za-že*. Ово тумачење, без коментара, прихвата МАРЕТИЋ²⁵ (1888: 72–73), који је први поменуо и варијанте *zajer* и *zaer* код писаца XVIII века, те их објаснио (за разлику од *zar*) као спој речце **za* са *jer* у упитној функцији.²⁶ Решетар пак, управо у

²² На Скоковом списку литературе не фигурира МАРЕТИЋ али стоји РЕШЕТАР, в. § 3.5.

²³ Ово је тумачење, у неку руку, оспоравао једино ЕЛЕЗОВИЋ (1935: 205), у свом одговору на Барићеву критику његовог речника. Објашњавајући зашто у својој одредници *zâr / zâr* није дао Решетаров турски етимон он доноси крајње одмерени закључак: „Иако није искључена веза тих речи, она није тако несумњива да се може примити без даљег доказивања . . .“ То је сасвим на месту, нарочито када се имају у виду значења посведочена у његовом речнику, где модално није јасно изражено (в. § 2.7.1.).

²⁴ Остаје неизвесно да ли је пак он знао за Маргитићеву напомену о турцизму, в. § 2.4.1.

²⁵ Уп. „mjesto *za* govori se *zar*“.

²⁶ „Tu je partikuli *za* dodano još interrogativno *jer*, ali pravi razlog toga dodavanja nije mi poznat, jer *za* znači *num*, a *jer* znači *cur*, dakle nijesu složene dvije partikule

облицима *заер* и *зајер* (где потоњи контракцијом даје *зâp* – отуд *â*), налази аргумент да као највероватнији етимон види тур. *zahir* ‘јамачно, очито; изгледа, ваљда’ – без даљег образагања.

3.5.1. Битан аргумент у прилог Решетаровом предлогу чини хронологија – а тиме се није бавио ни он нити други аутори. Опасци Стипана Маргитића да је *заер* турска реч коју користе „Власи ркаћи“ (в. § 2.4.1.) не треба придавати превелик ни пресудан значај, али ни сумњати да је овај фрањевац из Јајца познавао ситуацију на терену. Чињеница да његов запис, иначе најстарији од свих, потиче из 1704. године, указује да је реч, пошто је морала бити у употреби бар генерацију-две пре него што је посведочена, из турског преузета још током XVII века, ако не и пре. А то је у потпуном складу са историјским приликама.²⁷ Јасно је да је процес даљег развоја *захер* / *зајер* / *заер* (замена *x* са *j*, испадање *x*, контракција),²⁸ срећом посведочен код писаца XVIII века паралелно са већ контраховним *зâp*, у наредном столећу увелико окончан (тако да су записивачи народног стваралаштва, од Вука наовамо, регистровали само тај облик). То би значило да се позајмљеница од турског предлошка прво удаљила гласовним ликом, а затим, вероватно под утицајем интонације, и значењем које се у неким случајевима развило из модалног у упитно тј. упитно-узвично (в. § 4.1. нн). Овакав семантички развој праћен је не само граматичком трансформацијом из прилога у речцу већ и променом места речи у реченици: почев од финалне позиције, преко варирајуће у средини, усталило се у иницијалној (мада се спорадично све до данас одржало и на крају реченице в. нап. 1). И све се то одиграло пре првог издања Вуковог *Рјечника*.

3.5.2. Непознаница остаје развој акценатске слике. Необично је да пуна два века након етаблирања контрахованог лика за оба значења

istoga značenja“ (1888: 72–73), у фусноти ипак доноси примере да *sur* значи ‘num’, хрв. *ар: ар њи не знаш да мени сунце шкоди?*, рус. *что вы съ ума сошли?*, рус. *никакь* ‘зар не’ итд. Само нема потврде речце *за* са српско-хрватског терена!

²⁷ Мислимо на турско присуство. За домаћу реч не би се очекивало да се у оба облика, неконтрахованом *за(j)ер* и контрахованом *зâp* појави тек код писаца XVIII века. Будући да **za*, независно од *јер*, није посведочено само за себе, није било могуће да се те две речи, тако касно и случајно, споје као нова, искључиво штокавска творба – независно од ситуације у другим словенским језицима.

²⁸ Не треба претпостављати неки други пут извођења директно од *zahir* (нпр. *-ai-* > **-â-*), пошто је *-i-* пун вокал – уп. најсличнији тур. *zahira* > с.-х. *захура* > *заура* ‘храна’, где до контраховања није дошло. Ту је, међутим, тур. *i* наглашено, док је у *zahir* нагласак на првом слогу.

(в. § 2.1.), данас имамо подвојеност између ненаглашених и наглашених облика: речници бележе краткосилазни, дугосилазни и енклитикку²⁹ (в. § 2.1.–2.7.2.). Разлика између краткосилазног и дугосилазног у једном истом говору тј. њена веза са семантичком, остаје неразјашњена (в. § 2.7.1.).

4. Преостаје да се у циљу подупирања Решетаровог етимона, као и „пружања доказа Елезовићу“ (в. нап. 23), реконструише развојни пут значења и употребе турцизма *zar* од модалне речце у позицији на средини реченице, до упитне речце која је могла стајати на оба краја реченице, у различитим нијансама значења. Наша је претпоставка, заснована на увиду у грађу (в. даље), да је првобитно модално значење ‘ваљда, изгледа, канда’ – иначе најближе турском оригиналу у прилошкој функцији (где реч стоји на крају реченице, уп. § 3.3.1.) – претрпело помак ка упитном ‘ваљда не?, шта ли?’ (претежно али не увек у средини реченице, можда под утицајем синонимног срп. *ваљда*, уп. пример из Доситеја у § 4.1.3.). На крају је то значење еволуирало у упитно-узвично ‘зар?’ – првобитно равноправно у позицији на крају и на почетку реченице, да би се данас у стандардном српском језику усталило на почетку (осим уз речцу *не*, када у споју *zar не*, одвојено зарезом, долази на самом крају навођених питања). Како материјал из речника није довољно разноврсан, посегли смо за примерима употребе код неколико добрих писаца XIX и почетка XX века (из доба стварања модерног српског књижевног језика на народној основици), ексцерпираним из *Анџологије српске књижевности* (АСК) и сортирали их у више (под)група.

4.1. „... ваљда, изгледа“ / „...свакако, очито“ – управо овде *zar* често може да има оба ова значења, што графички сигнализирамо верзалом, као ЗАР.

4.1.1. – *Dijete samo, a ZAR i gladno, stane plakati* (НПр Вук, RJA)

– *Ti si moja žena, tako je ZAR Bog osudio* (НПр Вук, RJA)

– *No žena mu zar rđavo zavezala vreću, pa ... vreća mu se odriješi* (НПр Врч., RJA)

– *Tako je zar bog odredio* (НПр Врч., RJA)

– *Zato im je ZAR gospod Bog i ostavio nji(h)ovu decu* (Прота М. Ненадовић, RJA)

– *A žustri vepar, ZAR misleći da mu tu pakost učini medved, suknu na njega* (М. Ђ. Милићевић, RJA)

– *Tvoj sestrić nije možda ugazio u duboko, no ZAR strada za tuđe maslo* (С. М. Љубиша, RJA)

– *Vreme će, zar, i to osvetliti* (М. Ђ. Милићевић, RJA)

²⁹ Она осим кратке може бити и дуга (тако категорично проф. др Слободан Реметић, усмено).

– Да не će зар sve гаје исјећи (Вук, Дан., РЈА)
 – Што год не разумете, питајте, па ће се зар наћи, ко ће вас ... обавестити (Шапчанин, РСА).

– Ђаво се нађе и по раскршћима, око гробаља ... нешто му ЗАР мило око такије' мјеста (Б. Ђопић, РСА).

4.1.2. У дијалектима зар стоји у свим позицијама; значења су дефинисана као 'можда, ваљда', негде и 'свакако, очито' (за 'заиста, уистину' в. § 2.7.1.).

– А. Није дошо. Б. Зар зато што га боли нога. (Ускоци, Станић)

– Локну пас ис корита и не шће више, зар му врело. (ibid.)

– Он је, зар, заноћи'о у Сировцу. (ibid.)

– Урадићу и ја зар нешто. (ibid.)

– Они зар немају кљусета. (ibid.)

– Па ми се размине зар. (КиМ, ЕЛЕЗОВИЋ).

4.1.3. Синонимност са *ваљда* истиче таутолошка синтагма код Доситеја (в. доле).

– Пети дан мој попо, зар ваљада је прегледао шта ја имам у торби...

Д. Обрадовић, *Жив.* 66, АСК.

– Zar valja da smo svi jednaki (Доситеј, Басне, РЈА)

– Но, зар је тако изволела судбина да нема срце моје ништа на свету ...

Д. Обрадовић, *Жив.* 10, АСК.

– Коса и обрве биле су јој плаве, те је зар тим више одскакало оно црнило...

Л. Лазаревић, *Приј.* 11, АСК.

– Ђорђе поче ... „Боже мој!“ ... „Даће зар Бог“ или „Бог све може“!

Л. Лазаревић, *Приј.* 21, АСК.

– А ти узми црквено марвинче, а ЗАР ће бити и што ракије, па сјутра зови мобу.

Л. Лазаревић, *Приј.* 66, АСК.

– Тако опет наступи вјечност, послије које ће ЗАР и нама гранути сунце.

Л. Лазаревић, *Приј.* 85, АСК.

– Преко лета биће ЗАР двоји-троји сватова, а сабора има више од десет.

М. Глишић, *Приј.* 55, АСК.

– ...Таја као да не беше више онај Таја. А зар и године дођоше. Више није јео...

Б. Станковић, *Б. људи.* 16, АСК.

– Ето, заборавија сам ЗАР онај стари адет, па искам да знам...

С. Сремац, *Зона* 101, АСК.

– Како је чула да ... и како им је ЗАР писано да се и узму.

С. Сремац, *Зона* 106, АСК.

4.2. „Ваљда...?“ Иницијално, нејасне функције, интонација је упитна.

– Ђе si, bane, uputio? Zar u bijelu manastiru đe su naša velja dobra (НП Вук, РЈА)

– Pa se krvna okaniše čina, zar gorjijem da ga dijelo mijene (Л. Грђић, РЈА)

– Niti će im posustati ruke, zar dok jednog teče na mejdanu (Л. Грђић, РЈА).

4.3. „... н (иј) е ваљда / ваљда не?“ Реализовано кроз „негација + зар“ (обично у средини реченице), уз призвук чуђења, некад са иронијом.

– Па добро, узми белца! – рече... Али **нећеш** зар по овој припеци?

С. Матавуљ, *Бак.* 111, АСК.

– Кад сам се мучила толике године, **неће** ми зар бити ништа ако се помучим још неко време.

М. Глишић, *Приј.* 174, АСК.

– Пустите ме да убијем пса! ... **Није** зар Среју? Баш њега, пусти ме!

М. Глишић, *Приј.* 66, АСК.

– ...ако погреше данас и професорке, па **неће** зар и њихове ученице.

Б. Нушић, *Госи.* 79, АСК.

4.4. У неколико нијанси значења речца *зар* долази у инверзији.

4.4.1. „(*) + зар...?“ Инверзија са глаголом или другом речцом, синтагмом, већ садржи чуђење, неодобравање и сл.

– А ми у Хопову, гди су, хвала Богу, праве жене ..., хоћеш зар да о њима не мислимо?

Д. Обрадовић, *Бас.* 209, АСК.

– Ево четири реке: Дунав и Тиса, Сава и Драва. Пак зар ове реке из једног места извиру?

Д. Обрадовић, *Бас.* 260, АСК.

– Мало ми је, зар моје нужде и невоље...

М. Глишић, *Приј.* 121, АСК.

– Рак *opet* зар хоћеš да ја *nevoljna* у теби *pribivam*? (Рапић, РЈА).

4.4.1.1. „(*) + зар?“ Инверзија у случају краће реченице смешта *зар* на њен крај.

– Ви не верујете зар? – Али то је могуће!

Б. Нушић, *Ауџоб.* 111, АСК.

– Није *zâr*? (Ускоци, Станић)

4.4.2. „(*) ли + зар...“ Инверзија се огледа у таутологији са *ли* (уп. § 0.2.)

– Стрико мој! Јеси **ли** и ти **зар** мој крвник?!

С. Матавуљ, *Бак.* 131, АСК.

– Их, мајка му стара, дотле **ли зар** дође?!

С. Сремац, *Зона* 29, АСК.

– Мало **ли** је **зар** муке и бруке његове?

С. Сремац, *Зона* 78, АСК.

– Није **ли зар** *sveder* Србија *nastojala*... (Павлиновић, РЈА).

4.5. Постоји неколико варијанти употребе у иницијалном положају.

4.5.1. „Зар...?“ Са експлицитном негацијом (изражава чуђење, неверицу).

– А што ти то ниси јавио најпре општини? – рече капетан. – Зар **не** знаш како иде ред?

М. Глишић, *Приј.* 119, АСК.

4.5.2. „Зар...?“ Са имплицитном негацијом (изражава чуђење, неверицу).

- Зар има два сата како смо дошли?
- Она несретница куд има погледати? Да се мири – како? Зар да се понизи?
Л. Лазаревић, *Приј.* 60, АСК.

4.5.3. „Зар ...?“ Понекад у елиптичној употреби (уп. нап. 5 и § 2.6.)

– Зар ја [scil. који сам] због неписмености отпуштен из државне службе па да пишем чланак...

Б. Нушић, *Госи.* 106, АСК.

- Зар [scil. када је] назвао ме одвратном бабом па то алузија.

Б. Нушић, *Госи.* 103, АСК.

- Зар [scil. пошто су] изгрдили ме и нагрдили, ... а ти мени да се стишам.

Б. Нушић, *Госи.* 103, АСК.

4.5.4. „Зар ...?“ Само синоним за *ли*, значи ‘Је ли...?’, без експресивне обојености.

- *Zár* је дошào? ; *Zár* је отишào? (КиМ, ЕЛЕЗОВИЋ, в. § 2.7.1.)

4.6. „(*), зар не?“ У финалном положају у реченици са *не*, у навођеним питањима.

- ... онда престаје свака потреба да се брани, зар не?

Б. Нушић, *Госи.* 116, АСК.

- Ви се, наравно ... мислите ... запопити, зар не? (С. Сремац, РСА).

5. Ако чињенице изнете у § 3.5. нн. указују на преимућство Решетаровог алоглотског тумачења над Скоковим идиоглотским, оне истовремено откривају једну типолошки крајње необичну слику: позајмљеница је, историјски гледано, муњевито и практично симултано, претрпела трансформације на свим пољима: фонетском, граматичком, семантичком, синтактичком, прозодијском – и то не у XXI веку, него током XVII–XVIII, када су се промене одвијале спорије. Стога се опет поставља питање да ли смо дошли до коначног решења. Мада унутрашња евиденција, у оквиру српског тј. српскохрватског језика, даје за право извођењу речце *зар* у оба значења и сва три акценатска лика из тур. *zahir*, на ширем словенском плану она се приказује и другачије.

5.1. Иако је још MIKLOSICH (1886: 399 s.v. *za*²) заједно са с.-х. *зар* сместио чеш. заст. *zaž* и пољ. заст. *zaż* ‘зар?’, чешки и пољски етимолошки речник ове своје застареле облике не региструју, али *зар* помињу у оквиру одредница посвећених континуантима псл. упитне речце **za* (нпр. МАСНЕК 731 s.v. *zda*, *zdališ*, BRÜCKNER 642 s.v. *za*).³⁰ Довођење ових речи у везу могло би се сматрати неоснованим, пошто на словенском југу континуанте основне упитне речце

³⁰ Без чеш. облика још MARETIĆ (1888: 72–73) и новије ESSJ (2: 750–752), на оба места пољ. заст. *zaż* ‘зар?’ и такође ‘ваљда, можда?’.

псл. **za* нису посведочене (већ само предлог *za*, уп. RJA, СКОК, БЕР). Међутим, ту постоји нов моменат: досад неуочени паралелизам у употреби српско-хрватске и пољске речце. Реченица из Лавовског превода Библије из 1561. године: *Zažem ja stróžem brata mojego?* (књига Постања IV 9) у Даничићевом преводу истог места гласи: *Zar sam ja чувар брајџа свог?* То неће бити случајност, већ потврда исправности Миклошићеве необразложене назнаке – чак може оправдати и реконструкцију још псл. композитне упитне речце **zaže* (< **za* + **že*, одакле се директно изводи пољски облик).³¹ Дакле, може се претпоставити да је и у српском језику, као наслеђе из прајезика, постојало једно **zaž(e)* које је путем ротацизма (типа **ježe* > *jep*, уп. и дублет *мџџџ* : *мџрџ*) регуларно постало *zar*, у функцији упитне речце на почетку реченице. Аргументе у прилог ове тезе могла би да садржи дијалекатска грађа (имамо у виду потврде посебних речци, рус. дијал. *за* ‘заиста?’ и *же* ‘зар?’),³² иако континуанта композитног облика у руском језику досад није посведочена), али та потрага је задатак за себе.

5.2. Тако долазимо до – вероватно најреалније – претпоставке да је речца *zar* хибридног, словенско-турског порекла, тј. да се на штокавском терену, најкасније у XVII веку, домаћа енклитика у упитном значењу на почетку реченице (чији пандан у пољском већ тада застарева, в. § 5.1.) укрстила са турцизмом у модалном значењу ‘свакако, очито; ваљда, можда’ на оба краја реченице (чији предложак у савременом турском управо излази из употребе, в. § 3.3.2.). Тиме се баца ново светло на неколико детаља.

5.2.1. Тројност акцента своди се на то да је домаћи облик енклитика, контраховани турцизам носи дугосилазни нагласак (управо тако у поузданом запису в. § 2.7.1.), док би краткосилазни био резултат приближавања позајмљенице домаћој речи.

5.2.2. Оно што делује као идиоглотско-алоглотска таутологија, колокација *ли* и *zar* (в. § 4.4.2.), показује се као могући траг осведочене тенденције нагомилавања упитних речци око основне *za*, међу њима и *li*, уп. низове као чеш. *za* > *zda* > *zdaž* > *zdali* > *zdaliž*, пољ. *za* > *aza* > *azali* > *iza* > *izali* итд. (MARETIĆ 1888: 73, MASNEK 731, BRÜCKNER 642) и тиме повећава вероватноћу домаћег порекла.

³¹ Веродостојност чеш. заст. *zaž* нисмо успели да потврдимо, а како се према овој реконструкцији односе мак. *zar* и буг. *zēr(e)* и *zar*, с обзиром на то да се у њима не очекује ротацизам, остаје отворено питање.

³² Уп. *за* ‘в самом деле?’: *За приишел он?* и *же* ‘разве?’: *Же там мука есь?* обе из XIX века (Псков, Калуга СРНГ 9: 238, 95).

5.2.3. Прави куриозитет оваквог хибридног тумачења лежи у семантици. За турцизам смо показали да је путем интонације модална честица са краја реченице (‘ваљда’ → ‘ваљда не?’ → ‘није ваљда?’ → ‘зар?’) еволуирала и померањем на почетак реченице могла постати упитна тј. упитно-узвична (§ 4.1.–4.5.). Идентичан развој претпоставља се (и богато документује!) за слов. **za* пошто је та речца постала упитна од првобитног адвербијалног значења ‘ваљда, можда, *forsan*’ (MARETIĆ 1888: 72 § 327).

6. Може се закључити да савремена с.-х. речца *зар*, као резултат наслојавања турцизма на затечену домаћу реч, у основи има идиоглотско порекло, али не од предлога *за* и везника *јер* везаних по аналогiji са *зашто* (тако Скок, в. § 3.4.), нити од непосведочене упитне речце **за* и *јер* (тако са недоумицом Маретић, в. нап. 26), већ као континуанта вероватно још псл. споја **zaž(e)*, заједно са одговарајућим пољским обликом (тако у назнаци још Миклошић, в. § 5.1.).

Цитирана литература

- АСК: *Антологија српске књижевности*: <http://www.ask.rs> <30.09.2015.>
 БЕР: *Български етимологичен речник* 1–, София : БАН, 1971–.
 БУКУМИРИЋ, Милета. *Речник говора северне Мейхохије*, Београд : ИСЈ САНУ (= Монографије ; 15), 2012.
 ВУК 1818: Вук Ст. Караџић. *Српски рјечник*, Wien : P. P. Armeniern.
 ГЕРОВ, Найдн. *Речник на българския език* 1–6, Пловдив 1895–1908; репринт София : БАН, 1975–1978.
 ЕЛЕЗОВИЋ, Глигорије – Глиша. „Мој одговор на оцену: Х. Барић, Речник косовско-метохиског дијалекта од Гл. Елезовића [Српски дијалектолошки зборник, књ. IV (1932) и књ. V^{sic!} (1935)], Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 15, св. 1 и 2, стр. 270–290, 1935“, *Јужнословенски филолог XIV* (1935): 181–235.
 ЕЛЕЗОВИЋ 1–2: Гл. Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта, *Српски дијалектолошки зборник* књ. IV, књ. VI, Београд : СКА, 1932, 1936.
 МОСКОВЉЕВИЋ, Милош. *Речник савременог српског књижевног језика с језичким савјетником*; Београд : Нолит ; Техничка књига 1966, репринт Београд : Гутембергова галаксија, 2000.
 ПИПЕР, Предраг и Иван Клајн. *Нормативна грамаџика српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2014.
 РБЈ: *Речник на българския език* 1–, София : БАН, 1977–.
 РМЈ: *Речник на македонскиот јазик* Скопје : Македонска книга 1986.
 РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика* 1–6, Нови Сад : Матица српска (до 3. тома и Матица хрватска), 1967–1976.

- ПРОД: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, София : БАН, 1974.
- РСА: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–, Београд : САН(У), 1959–.
- РСЈ: *Речник српског језика*, Нови Сад : Матица српска, 2007.
- СРНГ: *Словарь русских народных говоров* 9, Ленинград : Наука, 1972.
- СТАНИЋ: М. Станић, *Ускочки речник* 1–2, Београд : Научна књига, 1990–1991.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик (савремени системи и књижевнोजезичка норма)*. II Синтакса, Београд: Научна књига, ⁴1986.
- BRÜCKNER, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków : Wiedza Powszechna ²1957.
- CIORANESCU, Alejandro. *Diccionario etimológico Rumano*, Tenerife : Universidad de la Laguna, 1966.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–, Praha : Academia, 1989–.
- ESSJ: *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena* 1–2, Praha : Academia, 1973–1980.
- МАЧЕК, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha : Academia, ²1971.
- МАРЕТИЋ, Томо. „Veznici u slovenskijem jezicima (IV)“, *Rad JA* 93 (1888), 1–77.
- МИКЛОСИЧ, Franz. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien : Braumüller 1886.
- REDHOUSE: *Redhouse Yeni Türkçe–İngilizce Sözlük*, Istanbul : Redhouse Yayınevi, ¹⁰1988.
- РЕШЕТАР, Milan. „Serbokroatisch zâr ‘num, forsan’“, *Archiv für slavische Philologie* 27 (1905): 609.
- РЈА: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–23, Zagreb : JAZU, 1880–1976.
- СКОК, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–4, Zagreb : JAZU, 1971–1974.
- YТSS: Marija Đinđić. *Yeni Türkçe–Sırpça Sözlük*, Ankara : Türk Dil Kurumu, 2014.

Јсна Влаич-Попович

ВОПРОСИТЕЛЬНАЯ ЧАСТИЦА *zar* – ОТ СИНТАКСИСА
И СЕМАНТИКИ К ЭТИМОЛОГИИ

Резюме

В статье рассматривается сербская вопросительная частица *zar/zâp/zâp* ‘разве, неужели’, находящаяся обычно в начале предложения (где она выражает удивление, изумление, неверие, неодобрение и т. п.), или в его конце, сопровождаемая негацией не и обособливаемая запятой (в наводящих, афирмативных или отрицательных вопросах, таких как: *Ti ga (ne) voliši, zar ne?*). Отмечается, что частица хорошо засвидетельствована (в литературе XIX–XX вв.) в модальной

функции в качестве уже устаревшего на данный момент синонима *валда, можда* ‘наверное, может быть’. После обзора способов трактовки *zar* в современных сербских грамматиках и толковых словарях (включая также несколько диалектных) и анализа македонских, болгарских и турецких словарей рассматривается этимология данной частицы. Идиоглоттическое толкование Скока признается неубедительным, в противовес чему поддерживается идея Решетара (Скоком ранее отвергнутая, Элезовичем поставленная под сомнение, а RJA принятая) относительно того, что *zar*, вместе с ее устаревшими формами *заер, зајер, захер*, следует выводить из тур. *zahir* adv. ‘очевидно, несомненно’, ‘кажется, может быть’. Семантически-синтаксическая эволюция заимствования в рамках сербского языка и свидетельства в пользу аллоглоттической этимологии иллюстрируются цитатами, выбранными из произведений народного творчества и выдающихся писателей XIX–XX вв. В заключение в качестве наиболее вероятной предлагается трактовка, согласно которой данная частица является гибридной формой, возникшей в результате наслоения турцизма на незаимствованную вопросительную частицу *zar*, которую можно связать с польской устар. *zaż* < псл. **za-že*.

Ключевые слова: сербский язык, этимология, заимствование, турцизм, семантика, синтаксис, частица, модальность, интеррогативность, *zar*.

Jasna B. Vlajić-Popović

THE INTERROGATIVE PARTICLE *zar* – FROM SYNTAX AND SEMANTICS TO ETYMOLOGY

Summary

This paper deals with the Serbian interrogative particle *zar/zâr/zâr* ‘num, forsan’, typically positioned at the beginning of a sentence (expressing surprise, wonder, disbelief, dissent, etc.) or at its end, coupled with *ne* and separated by a comma (in guided questions, affirmative and negative alike: *Ti ga (ne) voliš, zar ne?*), yet also broadly attested in obsolete use (in the 19–20th-century literature) in modal function, where it is synonymous to *valjda, možda* ‘perhaps, maybe’. After a review of the ways *zar* is treated in modern Serbian grammars and descriptive dictionaries (including several dialectal dictionaries), and following research of Macedonian, Bulgarian and Turkish dictionaries, its etymology is discussed: Skok’s unconvincing idioglottal interpretation is refuted, and Rešetar’s idea is reintroduced (previously rejected by Skok, questioned by Elezović, accepted in the RJA) that *zar*, along with its obliterated forms *заер, зајер, захер*, should be traced back to Turkish *zahir* adv. ‘apparently, clearly, evidently’, ‘seemingly, perhaps, maybe’. The semantic-syntactic evolution of the loanword within the Serbian language is illustrated, and hence the alloglottal etymology corroborated, by a selection of quotes from folklore and eminent 19–20th-century writers. And finally, as the most likely, the paper offers the interpretation of this particle as a hybrid formation resulting from contamination by the Turkisms of an idioglottal *zar*, which could be related to archaic Polish *zaż* < PSI. **za-že*.

Keywords: Serbian language, etymology, loanword, Turcism, semantics, syntax, particle, interrogative, modality, *zar*.